

HUMANISTICKE STUDIJE

4 | 2018

UNIVERZITET
DONJA GORICA

ČASOPIS HUMANISTICKE STUDIJE

Glavni i odgovorni urednik:
Dragan K. Vukčević

Urednik broja
„Demokratija i izazovi populizma“:
Đorđije Borozan

Redakcija:

1. Đorđije Borozan (Podgorica);
2. Ilija Vujačić (Beograd);
3. Dragica Vujadinović (Beograd);
4. Milan Podunavac (Podgorica);
5. Cirila Toplak (Ljubljana);
6. Mirjana Maleska (Skoplje);
7. Asim Mujkić (Sarajevo).

Savjet:

1. John Keane (Sidney);
2. Nenad Dimitrijević (Beograd);
3. Čedomir Čupić (Beograd);
4. Olga Breskaja (Vilnius);
5. Ana Krasteva (Sofija, Lyon);
6. Panos Ljoveras (Solun);
7. Đuro Šušnjić (Beograd);
8. Radovan Vukadinović (Zagreb);
9. Tonko Maroević (Zagreb);
10. Viljam Smirnov (Moskva);
11. Rudi Rizman (Ljubljana);
12. Alpar Lošonc (Novi Sad);
13. Vesna Kilibarda (Podgorica);
14. Stefano Bianchini (Bologna);
15. Lidija Basta Fleiner (Freiburg);
16. Hans-Georg Ziebertz (Würzburg);
17. Ratko Božović (Beograd).

Sekretar: Nikola Zečević

Dizajn: Mile Grozdanić

Priprema za štampu: Bojan R. Popović
Medeon, Podgorica

Lektura i korektura: Valentina Knežević

Izdavač: HS, UDG

Podgorica,
2018.

SADRŽAJ

DRAGAN K. VUKČEVIĆ Uvodna riječ
Glavnog i odgovornog urednika /5/

DIO I TEMA BROJA: DEMOKRATIJA I IZAZOVI POPULIZMA

BILJANA ĐORĐEVIĆ Agonistički pristup raspravama
o budućnosti demokratije u Evropi /9/

LJILJANA GLIŠOVIĆ Populizam u Nemačkoj i migrantska kriza /31/

NERMINA MUJAGIĆ Populizam kao prepreka održivosti,
profesionalnosti i etičnosti javnih univerziteta /43/

MILAN PODUNAVAC Politički narativi o Evropi i izazovi populizma /55/

NINA KECOJEVIĆ Violent Extremism in the Western Balkans:

A Challenge to European Security /69/

MIRA ŠOROVIĆ Uticaj Erdoganovog režima na međunarodnu zajednicu,
sa posebnim akcentom na Zapadni Balkan /81/

DIO II STUDIJE

RADULE KNEŽEVIĆ O pojmu i historiji anarhizma /105/

NIKOLETA ĐUKANOVIĆ Federalni ili
konfederalni koncept razvoja EZ /119/

DIO III RECENZIJE

BRANKO BOŠKOVIĆ, *Politička sociologija Entonija Gidensa*,
Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka /

Čigoja, Beograd, 2018. (Bojan Božović) /137/

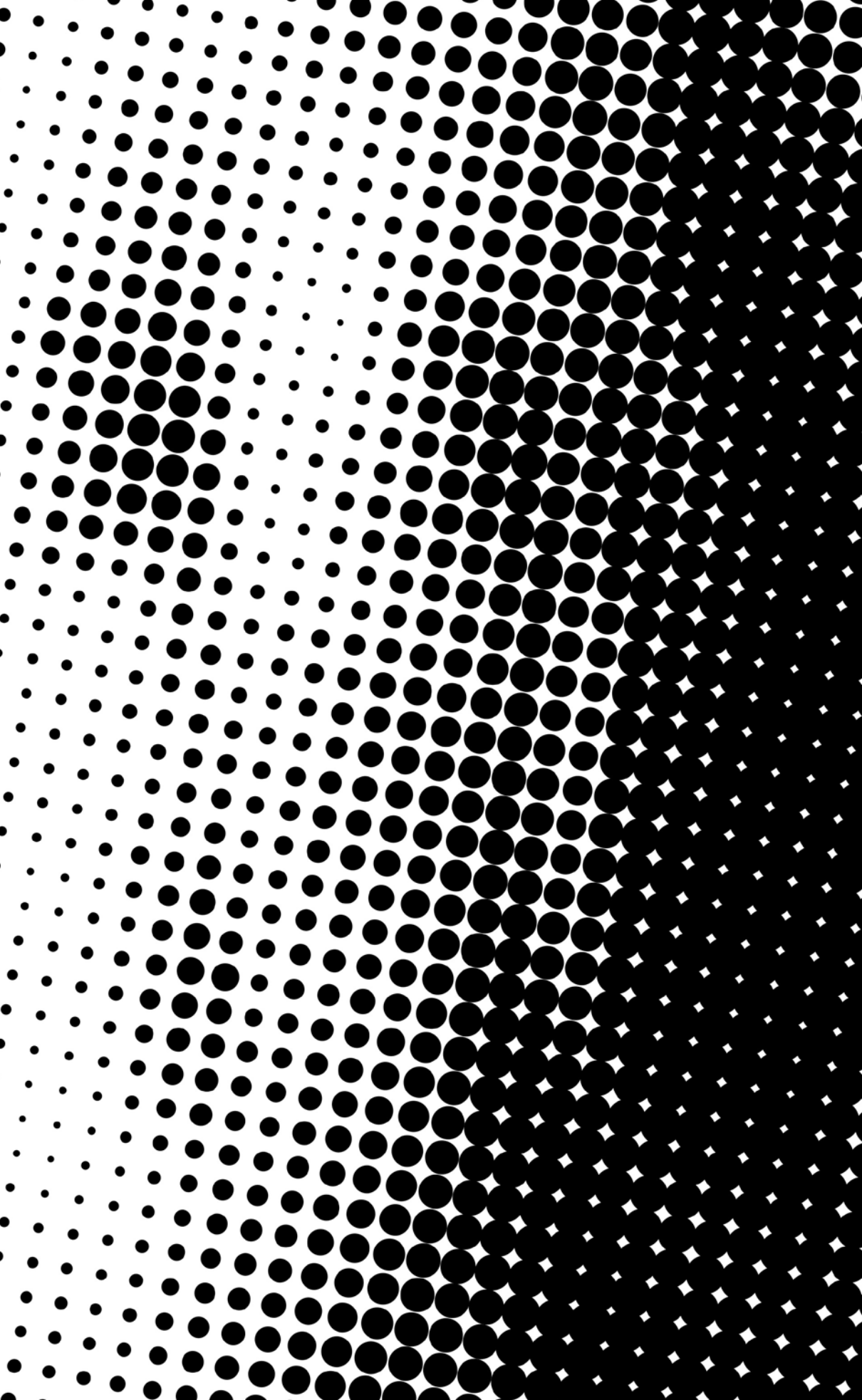
PREDRAG ZENOVIĆ, *Saglasja*, JU Narodna biblioteka

Budve, Budva, 2018. (Petar Marković) /141/

Dilan Dog — dnevnik, Veseli četvrtak, Beograd, 2018. (Luka Rakojević) /145/

DIO IV IN MEMORIAM

Prof. dr. sc. Radule Knežević (1941–2018) 151

Agonistički pristup raspravama o budućnosti demokratije u Evropi**

Rad se bavi pitanjem komplementarnosti teorijskog konstrukta agonističke demokratije i levog populizma u radovima Šantal Muf. Strategiju levog populizma praktično primenjuju partije Siriza, Podemos i Nepokorna Francuska (*France Insoumise*). Jedna od pretpostavki pojave levog populizma je da je radikalna desnica prva uspela da ponudi alternativu otuđenom postpolitičkom i postdemokratskom političkom sistemu tvrdeći da vraća politiku narodu (npr. FPÖ u Austriji, *Front National* u Francuskoj). Agonisti zbog toga zagovaraju povratak politici koja uspostavlja jasnu političku granicu (levi u odnosu na desni populizam) kako bi se stvorili uslovi za agonističko osporavanje i omogućavanje demokratskih alternativa ali i podstakli demokratski akteri da se uključe u borbu za moć i osvajanje političkih institucija.

Ključne riječi: agonistička demokratija, levi populizam, narod, Šantal Muf, Ernesto Laklau

Uvod

U ovom radu ću se pozabaviti pitanjem postoji li neproblematična komplementarnost između agonističke demokratije i levog populizma u radovima Šantal Muf (*Chantal Mouffe*) i skrenuti pažnju na neke prigovore upućene strategiji levog populizma koju praktično primenjuju partije Siriza, Podemos i Nepokorna Francuska (*France Insoumise*).

Jedna od pretpostavki Šantal Muf zbog koje se zalaže za strategiju levog populizma jeste da je radikalna desnica prva uspela da ponudi alternativu otuđenom postpolitičkom i postdemokratskom političkom sistemu tvrdeći da vraća politiku narodu (npr. FPÖ u Austriji, *Front National* u Francuskoj). Etablirane socijalističke i socijaldemokratske partije su ogrezle u postpolitičkom konsenzusu i ne mogu neokrnjene da se izvuku iz njega, dok je vanparlamentarna radikalna

* Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu. Kontakt: biljana.djordjevic@fpn.bg.ac.rs

** Rad je izložen na naučnom skupu Ustavni patriotizam održanom 10. oktobra 2018. godine u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti u Podgorici, kao i na naučnom skupu Petrovački diskursi: Obnova evropske ideje u sjenci populizma održanom od 11. do 13. oktobra u Petrovcu. Nastao je kao deo projekta Konstitucionalizam i vladavina prava u izgradnji države: slučaj Srbija (evidencioni broj projekta: 47026), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

levica često nespremna da se uključi u borbu za moć i osvajanje političkih institucija. Agonisti poput Muf upravo to zagovaraju: povratak partizanskoj prirodi politike putem uspostavljanja političke granice (levi u odnosu na desni populizam) kako bi se stvorili uslovi za agonističko osporavanje i omogućavanje demokratskih alternativa. Da li će ovo reafirmisati demokratiju ili postdemokratiju skrenuti ka autoritarizmu, zavisice od toga ko će uspeti da hegemonizuje neispunjene zahteve naroda izazvane socioekonomskim tektonskim promenama i na koji način će se izgraditi narod od ovih neispunjenih zahteva. Levi populizam je u tom smislu radikalno reformska strategija koja treba da politički reartikuliše one glasače radikalne desnice koji su joj se okrenuli kada je radikalna desnica preuzela socio-ekonomske teme levice, da omogući dolazak na vlast i borbu za demokratiju na nacionalnom nivou uz koaliciju levice na evropskom nivou.

Rad je organizovan na sledeći način: u prvom i drugom odeljku elaboriram glavne elemente teorije agonističke demokratije u radovima Šantal Muf i teorije populizma u radovima Ernesta Laklaua (Ernesto Laclau) na koji se Muf poziva. U trećem i četvrtom delu pokazujem kako se tri različite faze u radovima Muf (radikalno demokratska, agonistička i levopopulistička) razlikuju prema promeni konteksta, odnosno prema krizama različitih hegemonijskih projekata, s jedne strane, i razumevanju subjekta demokratske promene, s druge strane. Najzad, zaključujem sa ukazivanjem na neke od opasnosti zalaganja za levi populizam i smernicama kako se sa tim izazovima treba suočiti.

Agonistička demokratija

Šantal Muf je belgijska politička teoretičarka i teoretičarka agonističke demokratije koja među agonistima¹ najviše tematizuje stanje demokratije na evropskom kontinentu. Muf je, pored toga što je najpoznatija savremena agonistkinja, možda još čuvenija zbog koautorskog rada *Hegemonija i socijalistička strategija: ka radikalnoj demokratskoj politici* sa argentinskim teoretičarom Ernestom Laklauom, objavljenog još 1985. godine. Njen rad je teško u potpunosti razdvojiti od rada Ernesta Laklaua, danas poznatog kao teoretičara levog populizma, posebno kada je reč o političkoj konstrukciji naroda.² Iako

¹ Najuticajniji savremeni agonistički demokratski teoretičari su Vilijem Konoli (William Connolly), Boni Honig (Bonnie Honig), Džejsms Tali (James Tully) i Žak Ransijer (Jacques Rancière).

² Komplikovano je bez mnogo ograda ovo razdvajanje izvesti i za celi njen opus. U predgovoru knjige *Demokratski paradoks* ona eksplicitno napominje da je reč o nastavku razmatranja iz faze rada sa Laklauom i njene samostalne knjige *Povratak političkog* jer socijaldemokratske partije sve više zauzimaju postpolitičku poziciju konsenzusa. Za zanimljiv pokušaj razgraničenja između Laklaua i Muf treba videti tekst Marka Venmana koji tvrdi da je teorija Muf superiornija od Laklauove, posebno i zato što je znatno otvorenija da izrazi svoju etičko-političku poziciju. Venman postmarksizam pripisuje Laklauu dok radikalni

nakon *Hegemonije* Muf razvija agonističku demokratiju dok se La-
klaov rad uvrštava u tekstove i zbornike o radikalnoj demokratiji, a
kasnije, nakon knjige *O populističkom umu* iz 2005. godine, u teore-
tičara levog populizma, Muf se često poziva na zajednički rad iz fa-
ze *Hegemonije*. Samostalni agonistički radovi nižu se tokom 90-ih i
2000-ih: *Povratak političkog* (*The Return of the Political*) iz 1993. go-
dine, *Demokratski paradoks* (*The Democratic Paradox*) iz 2000. go-
dine, *O političkom* (*On the Political*) iz 2005. godine i *Agonistika —*
misliti svet politički (*Agonistics — Thinking the World Politically*) iz
2013. godine. U poslednjih nekoliko godina u svojim javnim nastu-
pima i političkom radu sa evropskim partijama levice koje primenjuju
nalaze iz *Hegemonije* i *Populističkog uma*, Muf nastupa kao legitim-
ni predstavnik Laklauovih ideja koje manje ili više uspešno prepliće
sa svojim. Imajući na umu eksplicitno i samorefleksivno pozivanje
Podemos na Laklauov populizam i ideju o izgradnji naroda, ne čudi
što je razgovor između Šantal Muf i Injiga Erehona (*Íñigo Errejón*),
stratega izbornih kampanja i drugog čoveka španske levopopulistič-
ke stranke Podemos³, objavljen na španskom u knjizi pod naslovom
Izgraditi narod (*Construir pueblo*) 2015. godine, a godinu dana ka-
snije na engleskom sa podjednako adekvatnim naslovom *Podemos:*
u ime naroda (*Podemos: In the name of the people*). Najzad, ove godi-
ne je izašla njena poslednja knjiga *Za levi populizam* (*For a Left Po-*
populism) koji Muf naziva „političkom intervencijom” koja ima „par-
tizansku prirodu”. Ona eksplicitno navodi da se taj tekst ne čita kao
neki navodno neutralni teorijski rad koji treba da doprinese rastu-
ćoj literaturi iz takozvanih studija populizma.⁴ Njen centralni argu-
ment u ovoj knjizi jeste da je nužno uspostaviti političku granicu ne
bi li se intervenisalo tokom postojeće krize hegemonije, odnosno da
je levi populizam diskurzivna strategija konstrukcije jedne takve gra-
nice između naroda i oligarhije — i da je to vrsta politike potrebna
da se demokratija oporavi i produbi.

Kada se čita *Za levi populizam* lako se može steći utisak da između
radova o agonističkoj demokratiji i levom populizmu nema zna-
čajnih razlika. Muf lako skače sa jednog pojma (agonistička demokra-
tija) ka drugom (levi populizam). Direktno se oslanja na svoje ranije
agonističke radove i iz teorijske pripreme prelazi u zagovaračku po-
litičku intervenciju bez mnogo otklona. Da bih pokazala na koji na-
čin Muf upotrebljava ove pojmove — a tvrdiću da je levi populizam
politička strategija radi stvaranja uslova za agonističku demokratiju
— valjalo bi ukratko definisati šta oni znače.

---

pluralizam pripisuje Šantal Muf. Mark Antony Wenman, „Laclau or Mouffe? Splitting the difference” *Philosophy and Social Criticism* Vol. 29, No. 5, pp. 581–606.

³ Erehon je i sam politikolog koji se u svojoj doktorskoj disertaciji bavio prime-
nom Laklauove analize diskursa na borbu za hegemoniju prve vlade MAS (*Movimiento al Socialismo—Instrumento Político por la Soberanía de los Pueblos*) u
Boliviji.

⁴ Chantal Mouffe, *For a Left Populism*, Verso, London, 2018, p. 9.

Pre ove najnovije, populističke faze, radovi Šantal Muf su bili posvećeni razmatranju agonističke koncepcije demokratije. Formulacija agonističke demokratije javlja se u kontekstu slavljenja postpolitike tokom 90-ih i 2000-ih godina, odnosno proglašenju kraja „ideološke” politike, na šta Muf odgovara predlozima za agonističku politiku. Najpre, ona piše o gušenju i proterivanju političkog, a političko razume u disocijativnom šmitovskom smislu, kao uspostavljanje kolektiviteta kroz isključujući antagonizam u odnosu na neprijatelja koji služi kao konstitutivna spoljašnjost.⁵ Političko je, za Muf:

„dimenzija inherentna svakom ljudskom društvu i određuje naše ontološko stanje. Takvo tumačenje političkog je u dubokom neskladu sa liberalnom misli, što je upravo razlog za zbuñjenost ove misli kada se suoči sa fenomenom neprijateljstava u njegovim višestrukim oblicima. To je posebno očigledno u njenom nerazumevanju političkih pokreta, koji se vide kao izraz takozvanih ‘masa’. Pošto ne mogu biti rastumačeni u individualističkim pojmovima, ovi se pokreti proteruju u sferu patološkog ili se razumeju kao izraz iracionalnih snaga.”⁶

Razlika između Muf i Šmita je u tome što je kod Šmita opozicija prijatelj-neprijatelj egzistencijalne prirode i što unutar kolektiviteta prijatelja postoji homogenost. Muf, s druge strane, ističe konstruktivnu dimenziju političkog i povlačenja političkih granica kao i ontološko stanje heterogenosti i pluralizma koje je upravo rezultat delovanja političkog — unutar ovog polja dolazi do konstrukcije naroda.

Političko je neizbrisiv temelj politike i pokušaji gušenja sukoba, odnosno antagonizama racionalizacijom politike proteruju političko ali ne mogu nikada u potpunosti uspešno da to učine. Cilj agonističke demokratije je sprečavanje povratka političkog u formi razornog antagonizma, ali da bi to bilo moguće, potrebni su načini demokratske transformacije antagonizma u agonizam. Pogubno je, dakle, gušiti agon na način na koji se to radi kada se političke granice mešaju i čine nejasnim pa birači nemaju pravi izbor već se opcije svode na racionalne i iracionalne, pa čak i razložne i nerazložne. Upravo je to bila posledica postpolitičkog konsenzusa trećeg puta, intelektualno legitimisana u radovima sociologa kakvi su Ulrich Bek (Ulrich Beck) i Antoni Gidens (Anthony Giddens). Nasuprot ovom narativu o politici konsenzusa (koji je artikulisan i u formi vladajuće teorije demokratije s početka 21. veka — deliberativne demokratije), Muf upozorava da se proterivanje političkog i zanemarivanje antagonizama vraća kao bumerang jer se birači, odnosno građani okreću tipovima organizacija koje promovišu izgradnju kolektivnog identiteta oko nacionalističkih, religioznih ili etničkih formi identifikacije

⁵ Carl Schmitt *The Concept of the Political*, expanded edn., trans. by George Schwab, University of Chicago Press, 2007[1932].

⁶ Chantal Mouffe, *The Return of the Political*, Verso, London: Verso, 1993, p. 3.

i to nasuprot priči o posttradicionalnom društvu u kojem nema mesta za kolektivne identitete niti za pozivanje na narod. „Kada demokratska politika izgubi sposobnost da mobiliše ljude oko jasnih političkih projekata i kada se ograniči na obezbeđenje uslova za glatko funkcionisanje tržišta, uslovi su zreli za političke demagoge da artikulišu narodnu frustraciju.”⁷ O tome posebno svedoče uspon Slobodarske partije u Austriji kao protestne partije protiv velike koalicije konzervativaca i socijalista koji su držali vlast još od kraja Drugog svetskog rata, i uspon Nacionalnog fronta u Francuskoj nakon skretanja Miteranove Socijalističke partije Francuske ka centru.⁸

Još je Karl Šmit (Carl Schmitt) pisao o procesima neutralizacije i depolitizacije liberalne demokratije. Otud naslanjanje na Šmita u radovima Muf — za razliku od dominantnog političkog liberalizma Džona Rolsa (John Rawls) koji je bio biblija među političkim teoretičarima toga doba, istinski politički liberalizam koji je potreban je onaj koji će se zaista uhvatiti u koštac sa političkim umesto da ga proteruje u sferu privatnog. Takođe, ovakav politički liberalizam mora da prizna i da je društveno (*the social*) isto tako rezultat hegemonijske konfiguracije, odnosno da je rezultat politike, a ne moralnog konsenzusa.⁹ Sve zajedno to znači odustati od ideala pomirenog demokratskog društva, inkluzivnog konsenzusa unutar naroda, i uvažiti protivnika, legitimnog neprijatelja, sa kojim se deli konfliktni konsenzus, na način da protivnici koji se bore jedni protiv drugih ne dovode u pitanje legitimnost pozicije onih drugih. Umesto povratka tradicionalnih koncepcija naroda koji su navodno prirodni politički objekti/subjekti, treba graditi konfliktni konsenzus kao preduslov agonizma u alternativnom načinu zamišljanja i izgradnje konsenzusa u pluralističkom okviru. Konfliktni konsenzus je konsenzus o etičko-političkim principima liberalne demokratije (jednakost i sloboda za sve) uz mogućnost neslaganja oko interpretacija ovih principa, neslaganja koje ne može uvek da se prevaziđe ili reši racionalnim procedurama poput izbora ili procedura sudskih tela prilikom rešavanja sukoba. Prema Muf, dinamika pluralističke demokratije je u ovoj tenziji između „slaganja o principima i neslaganja oko njihove interpretacije”.¹⁰

Centralno pitanje koje, na tragu Šmita, postavlja Muf glasi: kako je moguće u uslovima nemogućnosti sveta bez sukoba i antagonizama stvoriti i održati pluralistički demokratski poredak? Muf tvrdi da čita Šmita kontra Šmita, uvažavajući neke kritike liberalizma, kao što je pitanje granica demosa, ali osporavajući ono što je za Šmita neophodno supstantivno jedinstvo naroda, odnosno tragajući za

⁷ Chantal Mouffe, *On the Political*, Routledge, London, New York, 2005, p. 70.

⁸ Ibid, pp. 67–68.

⁹ Chantal Mouffe, „Introduction: Schmitt’s Challenge”, in Chantal Mouffe (ed.) *The Challenge of Carl Schmitt*, Verso, London, 1999, p. 4.

¹⁰ Chantal Mouffe, „The Limits of John Rawls’ Pluralism” *Politics, Philosophy & Economics* Vol. 4, No. 2, p. 228.

pluralnim jedinstvom kao provizornim rezultatom hegemonijske artikulacije. Njenim rečima, „logika demokratije zaista podrazumeva trenutak zatvaranja koji sam proces konstituisanja ‘naroda’ zahteva. Ovo ne može biti izbegnuto, čak ni u liberalno-demokratskom modelu; može samo biti drugačije ispregovavano. Ovo je moguće samo ukoliko su zatvaranje granica, i paradoks koji ono sa sobom povlači, priznati.”¹¹

Muf očigledno usvaja da je osnov razlikovanja uslov identiteta, te da pri stvaranju nekog „mi”, kolektivne identifikacije, mora da se izvrši ograđivanje od nekih „njih”, a opet taj odnos mi-oni može preći u odnos prijatelja/neprijatelja.¹² Antagonizam je kada neko ko je bio drugačiji, drugi, postane Drugi, neprijatelj, neko ko preti mom opstanku i identitetu i Šmitov doprinos je u anticipaciji relacione dimenzije političkog identiteta i identifikacije.¹³ Opasnost leži u reakcionarnim alejama kojima se može poći ako se prati njegovo razumevanje neprijatelja i onoga što moramo da uradimo sa neprijateljem zarad opstanka. Muf pokušava da izbegne ovu opasnost putem, za nju već samorazumljivog, poststrukturalističkog obrta i tvrdnje da identiteti nisu esencijalizovani te da ih je moguće reartikulisati, odnosno o njihovim granicama pregovarati. Naime, ljudi su uvek članovi mnogostrukih zajednica, i mnoge od tih zajednica su u međusobnom sukobu, što znači da sopstvo nikad nije ujedinjeno, iako može da deluje da je koherentno ili da barem pokušava da na smislen način aranžira višestruka članstva u mnogostrukim različitim zajednicama.¹⁴ Neunitarnost sopstva objašnjava, na primer, kako radnici mogu da glasaju za ljude koji rade protiv interesa radnika ukoliko su njihovi zahtevi artikulisani na drugačiji način i ukoliko je članstvo u drugačijoj zajednici od one definisane socio-ekonomskim položajem u takvoj političkoj artikulaciji uzelo primat. To ne znači da pojedinci nemaju identitete te da sve zavisi od političkih artikulacija već da su identiteti promenljivi i da su rezultat istorije raznih identifikacija od kojih svaka zavisi od članstva u različitim zajednicama.¹⁵ Na sličan način na koji agonistički pojedinac nije unutarno sopstvo (niti nespunito niti situirano unitarno sopstvo), tako ni agonističko kolektivno sopstvo nije čist zbir pojedinaca (liberalni „građani”) niti unitarna komunitarna zajednica, već je reč o pluralizmu zajednica koje se međusobno presecaju i povezuju u širu celinu. Od tipa zajednica i načina njihovog povezivanja zavisice priroda kolektivnog sopstva koje je u agonizmu uvek stvar političke konstrukcije i kao takvo uvek provizorno.

Ko smo to „mi” u demokratiji? Muf ističe da je potrebno prevazići lažnu Šmitovu dilemu da može postojati jedino snažno političko

¹¹ Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox*, Verso, London, 2000, p. 43.

¹² Mouffe, *The Return of the Political*, pp. 2–3.

¹³ Mouffe, *On the Political*, p. 14.

¹⁴ Mouffe, *Return of the Political*, pp. 20–21.

¹⁵ *Ibid*, p. 76.

jedinstvo sa antagonizmima izgnanim van granica naroda ili da pluralizam unutar naroda nužno vodi njegovoj destrukciji. Muf uvažava da nam je potrebna neka vrsta funkcionalne homogenosti koja ne bi bila šmitijanska supstantivna homogenost već nešto što ona naziva „zajedničkošću„: problem je, zapravo, „kako da zamislimo oblik zajedničkosti dovoljno snažne da utemelji ‘demos’ koji će ipak biti kompatibilan sa određenim oblicima pluralizma: religijskim, moralnim i kulturnim, kao i sa pluralizmom političkih partija.”¹⁶ Sa ova-ko reformulisanim problemom demosa, članovi demosa su prijatelji ili protivnici koji dele zajedničke vrednosti ali se međusobno bore za uspostavljanje različitih hegemonih projekata koji bi na različite načine institucionalizovali svoje suprotstavljene interpretacije zajedničkih vrednosti. Agonistički neprijatelj je protivnik (*adversary*), to je:

„neko protiv čijih ideja se borimo ali čije pravo da ih brani ne dovodimo u pitanje. To je pravo značenje liberalno-demokratske tolerancije, koja ne zahteva da opravdamo ideje kojima se protivimo ili da budemo ravnodušni prema polazištima sa kojima se ne slažemo, već da se prema onima koji ih brane ponašamo kao prema legitimnim oponentima. (...) Protivnik je neprijatelj, ali legitimni neprijatelj, onaj sa kojim delimo zajedničko tlo zato što se držimo zajedničkih etičko-političkih principa liberalne demokratije: slobode i jednakosti. (...) Prihvatiti gledište protivnika znači podvrgnuti se radikalnoj promeni u političkom identitetu. U pitanju je pre vrsta *konverzije* nego procesa racionalnog ubeđivanja (na isti način na koji je Tomas Kun tvrdio da je sleđenje nove naučne paradigme stvar konverzije).”¹⁷

U pokušaju da definišemo prijatelje u agonističkoj demokratiji, vidimo da su mnogi sa kojima delimo „mi” u stvari legitimni neprijatelji oko nas. Umesto ranijeg obrasca svodenja svih borbi na jednu — klasnu dimenziju, uvažava se da će među različitim demokratskim pokretima postojati razlike kao i da neće svi na isti način biti u odnosu podređenosti i ugnjetavanja prema trenutno hegemonom poretku. Međutim, oni mogu da uspostave saradnju u vidu lanaca ekvivalencije koji će važiti u određenom strukturalnom kontekstu u kom su ovi pokreti deo zajedničke borbe, protiv zajedničkog neprijatelja, i za zajednički kontrahegemonijski projekat. Ekvivalencija, međutim, nije isto što i identitet među pokretima, niti je u pitanju samo prost savez. Takođe, ona nije zadata na način da može da važi u svakom kontekstu i bezuslovno. Pitanje uspostavljanja lanaca ekvivalencije nije pitanje istorijske nužnosti, već političke intervencije. Radikalno-demokrataska hegemonijska artikulacija pravi vezu između različitih interesa i identiteta. Ona je čin političke integracije kojim

¹⁶ Mouffe, *The Democratic Paradox*, p. 55.

¹⁷ *Ibid*, pp. 101–102.

se modifikuju parcijalni interesi i identiteti i stvara jedan kontingentan identitet — kontingentno ujedinjenje i zatvaranje, odnosno ograničenje subjekta — koji, međutim, i dalje ostaje otvoren za propitivanje i agonističko osporavanje. Postoji tenzija u pokušaju očuvanja pluralizma i postizanja svojevrsnog ujedinjenja kako bi kolektivni subjekt dobio jasnije obrise. Model izgradnje ovog kolektivnog agonističkog subjekta na koji se Muf poziva je model hegemonije. Pozivanje na hegemoniju je konstanta u radovima Šantal Muf, bilo da se radi o radikalno-demokratskoj, agonističkoj ili levopopulističkoj fazi.

Hegemonija i populizam

Model hegemonije su Laklau i Muf razmatrali u *Hegemoniji i socijalističkoj strategiji*, ali ću se ovde, zbog nedostatka prostora, osloniti pre svega na model hegemonije izložen u knjizi Ernestla Laklaura *O populističkom umu* na koju se Muf poslednjih godina eksplicitno oslanja. Ovaj model karakteriše formiranje populističkog bloka od različitih društvenih zahteva oko kojih nastaju različite grupe — formiranje ovog bloka je ujedinjavanje neispunjenih društvenih zahteva u narod. Centralna jedinica analize za Laklaura je društveni zahtev.¹⁸ Ako bi jedna grupa uputila društveni zahtev državi, a ova taj zahtev ispunila, onda je to demokratski zahtev.¹⁹ Određena grupa je tim činom verovatno zadovoljila neke svoje potrebe ali je isto tako pacifikovana i nije korak ka izgradnji populističkog fronta, odnosno uspostavljanja kontrahegemonije. Ukoliko, međutim, ima puno društvenih zahteva koji su neispunjeni, onda se javljaju pogodne okolnosti da se ovi neispunjeni društveni zahtevi na neki način povežu u narodni zahtev. Taj čin povezivanja je artikulacija različitih zahteva, uspostavljanje lanaca ekvivalencije između njih, na način da se poštuje njihova raznovrsnost i da se uspostavljanjem lanaca ekvivalencije ne govori o stapanju zahteva u jedan homogeni društveni zahtev. Ono što je potencijalno kontroverzni deo je pitanje: ko vrši tu artikulaciju? Ukratko, Laklau smatra da jedan zahtev preuzima ulogu artikulatora ostalih zahteva. Za izgradnju hegemonije centralna stvar je povezivanje različitih zahteva, uz pomoć jednog partikularnog zahteva koji može da se predstavi kao univerzalni. Da bi on to mogao, on mora da bude malo prazan, mora da igra funkciju praznog označitelja (*empty signifier*)²⁰. Naravno, prazno ovde ne znači da se zahtev ne sastoji ni iz čega realnog jer onda on ne bi mogao da vrši ulogu artikulatora. On mora na neki način da bude ukorenjen, mora da ima nekakav opravdan sadržaj. Ipak, taj sadržaj mora da bude dovoljno otvoren da prihvati druge stvari da bi zahtev mogao da se predstavi kao univerzalan i da se modifikuje identitet onih koji stoje

¹⁸ Ernesto Laclau, *On Populist Reason*, Verso, London, 2005, p. 73.

¹⁹ *Ibid*, p. 74.

²⁰ *Ibid*, pp. 95–96.

iza zahteva tokom procesa uspostavljanja hegemonije, odnosno procesa izgradnje naroda oko neispunjenog narodnog zahteva.

Imamo partikularni zahtev koji se predstavlja kao univerzalni zahtev — prazni označitelj, *narod*²¹ — ali da bi on uopšte mogao da se nosiocima ostalih neispunjenih zahteva predstavi kao univerzalni, kao onaj koji može da vrši funkciju artikulacije, on i sam mora da se modifikuje. Ne postoji, međutim, neki unapred određeni zahtev koji to treba da radi — ne postoji neki univerzalni zahtev kao što se ranije govorilo o univerzalnoj klasi. Svaki zahtev je uvek konkretan, odnosno partikularni zahtev ali on u sebi nosi mogućnost označitelja univerzalnosti. U tom smislu, stvaranje nove hegemonije nije stvaranje instrumentalnog saveza različitih zahteva već ona zahteva transformaciju svih neispunjenih zahteva pojedinačno, pa samim tim i identiteta svih grupa koje su se konstituisale oko zahteva. Hoće li uspeti da uspostavi lance ekvivalencije, zavisice od odnosa partikularnosti i univerzalnosti zahteva. Pitanje uspeha izgradnje naroda na ovim osnovama je potpuno neizvesno. Takođe, Laklau nigde ne kaže da to nužno vodi najprogresivnijim mogućim političkim posledicama. Uostalom, za njega je populizam politička logika. Kao i u svakoj drugoj vrsti političkog delovanja, postoji rizik koji se preuzima. Proizvodnja praznih označitelja doprinosi radikalnoj demokratskoj politici samo ako uspeva da uključi isključene, marginalizovane, one koji obično nemaju politički glas niti imaju šanse da budu politički pobednici. Za izgradnju naroda od neispunjenih zahteva važna je granica u odnosu na vlast koja ne uslišava zahteve — vlast, međutim, može želeti da razbije lance ekvivalencije apsorbujući neke od zahteva, menjajući granicu između dve strane oponenata.

*Komplementarnost ili neusaglašenost
agonističke demokratije i levog populizma:
promena konteksta*

Postoji li neproblematična komplementarnost između agonističke demokratije i levog populizma ili se mogu identifikovati neusaglašenosti i kontradiktornosti ovih teorijskih pristupa? Prva komplementarnost je vid ujedinjavanja različitih autonomnih društvenih pokreta (konfliktni konsenzus) ili društvenih zahteva (lanac ekvivalencije) u kojima se uspostavlja veza između autonomije i hegemonije u oba teorijska pristupa. Međutim, ukoliko postavimo pitanje svrhe projekta ujedinjavanja, možemo da napravimo jasniju razliku u odnosu na ova dva pristupa. Odgovor na ovo pitanje daje odgovor na pitanje

²¹ Prazni označitelj može biti i tržište. Laklau piše kako je u kratkom vremenskom periodu nakon 1989. godine tržište u Istočnoj Evropi igralo ulogu praznog označitelja koji je kroz lance ekvivalencije povezivao zahteve kakvi su sme na birokratske vladavine, zahtevi za poštovanjem građanskih sloboda, zahtevi za sustizanjem Zapada i tako dalje. *Ibid*, p. 95.

zašto Muf danas više piše o levom populizmu, odnosno kakav je odnos koncepta agonističke demokratije i njenog razumevanja levog populizma kao političke strategije.

Najpre, tri faze koje možemo da identifikujemo kod Muf — fazu radikalne demokratije (sa Ernestom Laklauom iz perioda *Hegemonije*, 80-ih), fazu agonističke demokratije (1993–2013) i fazu levog populizma (2014–danas) — razlikuju se prema promeni političko-ekonomskog konteksta (kriza različitih hegemonijskih projekata) i razumevanju subjekta promene. U fazi radikalne demokratije jedinstvo, odnosno izgradnja hegemonije potrebno je zarad budućih zadataka vezanih za emancipaciju u uslovima krize hegemonijskog projekta socijaldemokratske posleratne države blagostanja, čija je hijerarhizovanost i birokratizacija proizvela antagonizme na kojima su se javili novi društveni pokreti. Kriza posleratnog konsenzusa uz rast inflacije i ekonomsku recesiju ipak nije u potpunosti obesmisllila borbu za radikalizaciju socijalne demokratije. Tvrdnja Laklaua i Muf je bila da novi projekat levice treba da bude radikalizacija liberalne demokratije, širenje demokratskih borbi za *slobodu i jednakost za sve* na sve veći opseg društvenih odnosa.

Muf iz agonističke faze kritikuje hegemoniju postpolitičke „nema alternative” politike, a sa početkom 21. veka je sve više zabrinuta zbog povratka političkog kroz povampireni nacionalizam što bi moglo da ima kobne posledice ukoliko agonizam ne bi zamenio antagonizam. Rani radovi iz agonističke faze ipak nisu obeleženi kontekstom krize hegemonijskog modela, pa su i zahtevi za delovanjem sasvim u okvirima liberalno-demokratskog modela. Zahteva se povratak političkog i agonistička artikulacija odnosa liberalizma i demokratije. Lanci ekvivalencije prema liniji antagonizma su u agonističkoj fazi konstituisani prema podeli prijatelj/neprijatelj — tako se kolektivni subjekt narod/demos javlja kao onaj koji je povezan zajedničkim etičko-političkim principima ali unutar kojeg može da postoji neslaganje u vezi sa interpretacijom te veze, odnosno načinom primene principa. Ko su onda nelegitimni neprijatelji — ko su „oni”? To moraju biti oni koji ne prihvataju konsenzus oko zajedničkih vrednosti — centralno pitanje je kako se gradi granica između naroda i antinaroda. Ambivalentnost koja se javlja u agonističkim radovima Muf je upravo na ovom mestu i ona govori o teorijskim kontradiktornostima kako u čisto agonističkoj fazi tako i u jednostavnom miranju agonističke demokratije i levog populizma: reč je o pokušaju da se demokratija i dalje razume kao projekat izgradnje demokratske kontrahegemonije s jedne strane, te da se demos shvata kao subjekat koji zauzima isti etičko-politički okvir deljenih principa uz sve razlike oko interpretacije, sa druge strane. Ambivalentnost proizilazi iz čitanja kontrahegemonijskog projekta kao onog koji u potpunosti treba da porazi hegemonijski projekat, da jedno telo naroda kao hegemonijski projekat smeni drugo telo naroda, čime se implicira da bi oni smenjeni/gubitnici bili isključeni iz političkog tela. Ovo, međutim, ne može da važi u čitanju demosa koji uključuje agonističke

protivnike ukoliko se oni slažu oko etičko-političkih principa i dele konfliktni konsenzus. Zapravo, u prvom slučaju bi gubitnici bili nelegitimni neprijatelji, dok bi u drugom slučaju protivnici bili legitimni neprijatelji.

Stefan Rumens (Stefan Rummens) nudi tumačenje po sistemu podela rada: hegemonijska politika je potrebna da bi se uspostavio demokratski sistem u kom postoji slaganje oko etičko-političkih principa, međutim, borba oko interpretacije principa treba da se shvati kao demokratska u nehegemonijskom smislu.²² Ako i prihvatimo ovo tumačenje, ono može biti samo prerađena teorija Muf jer ona sama nigde ne pravi ovu razliku, naprotiv, eksplicitno meša dva Rumensova tipa politike budući da, u agonističkim radovima, agonizam vidi kao način uspostavljanja nove hegemonije u kojoj demokratska politika neće biti predstavljena kao takmičenje interesa niti uspostavljanje dijaloškog konsenzusa na navodno neutralnom terenu.²³ Slažem se sa Rumensom da postoji mogućnost dopune Muf radi razjašnjenja tipova demokratske borbe: možda ono što on naziva hegemonijskom politikom treba nazvati antagonističkim agonizmom ili militantnim agonizmom (gde militantnost ne pledira na uspostavljanje hegemonije putem oružanog sukoba, već putem vrednovanja militantnosti u aktivizmu kao građanske vrline i putem uspostavljanja jasne granice između dva projekta koja se bore za prevlast), dok bi ono što naziva nehegemonijskom demokratskom borbom bio regularniji, svakodnevni agonizam.

Politika hegemonije je politika koja teži da konstituiše društveni poredak — bilo da uspostavi novi poredak oko novih principa (mada ništa nikada nije u potpunosti novo jer se ne počinje ispočetka) ili da se odbrani stari režim. Ni Laklauov koncept hegemonije ni razumevanje demosa u agonističkim radovima Muf ne može se čitati kao koncept trajnog uspostavljanja projekta naroda sa trajnim spoljašnjim granicama koje ostrakizuju nelegitimne neprijatelje. Laklau, kao uostalom i Muf, odbacuju ideju do kraja emancipovanog i sa sobom pomirenog društva. Laklau je na više mesta eksplicirao vremensku limitiranost svakog hegemonijskog projekta i parcijalno otelotvorenje naroda. Agonizam teško može biti metod uspostavljanja nove hegemonije jer već zahteva konfliktni konsenzus da bi agonistička demokratija bila moguća — ova nedorečenost o statusu hegemonijske politike pre uspostavljanja takvog poretka i onda kada takav poredak postoji je u osnovi dileme odnosa agonističke demokratije i levog populizma u radovima Šantal Muf. Da li *Za levi populizam* daje neke jasnije smernice?

Šira analiza opusa Šantal Muf pokazuje da dijagnoza stanja demokratije koju postavlja pruža potrebni kontekst za procenu političke

²² Stefan Rummens, „Democracy as a Non-Hegemonic Struggle? Disambiguating Chantal Mouffe’s Agonistic Model of Politics” *Constellations* Vol. 16, No. 3, pp. 377–391.

²³ Mouffe, *On the Political*, p. 52.

strategije koju predlaže. Pitanje je da li Muf smatra da je danas postojeći sistem onaj u kome imamo konsenzus o etičko-političkim principima ili je taj konsenzus erodiran neoliberalnim politikama? Ako je tokom devedesetih fokus bio na upozorenju šta se može desiti ukoliko se nastavi sa postpolitikom trećeg puta, u 21. veku su njeni spisi mnogo bliži onima iz sedamdesetih i osamdesetih, osim što je radnička klasa tada sve više postajala jedna od podvrsti srednje klase, dok je sada srednja klasa sve više prekarizovana. Upravo zbog toga je sociološka osnova za strategiju izgradnje hegemonije i pozicionog rata sada još izraženija nego kada su Laclau i Muf pisali *Hegemoniju*: danas više gotovo da nema gradova koji žive oko jedne fabrike (negde jer se industrijsko vreme zamenilo postindustrijskim, a negde, kao u Srbiji, jer su fabrike uništene, privatizovane, pod stečajem) i nema generacija koje žive oko iste fabrike, stvari su mnogo pokretnije i fleksibilnije nego ranije. Samim tim je reč i o fragmentaciji solidarnosti među radnicima i lojalnosti prema radnom mestu, mestu i zemlji prebivališta. Umesto klase, ključna nova reč je prekarijat, „nova opasna klasa” koja zapravo obuhvata više nekada različitih klasa.²⁴ Sa takvom socijalnom osnovom, teorijske koncepcije o revolucijama kao nužnostima, ideje o klasama kao privilegovanim akterima, padaju u vodu. Zadatak postaje da se osmisli i efektivno izvede politički projekat prevazilaženja ovakve fragmentacije, ujedinjenja različitih prekarnih socijalnih klasa u većinu — aktivnu većinu — pokazujući da ta većina ima puno više zajedničkog u odnosu na neprijatelja — političku i korporativnu elitu — i transformišući tu većinu u političkog subjekta promene (narod). Muf u fazi levog populizma, u periodu koji ocenjuje kao „populistički trenutak”, ima nameru da interveniše dok traje kriza postdemokratskog neoliberalnog kapitalističkog modela. Sadašnja je situacija takva da je nemoguće zamisliti projekat levice kroz neku radikalizaciju neoliberalizma. „Danas, pre no što budemo sposobni da radikalizujemo demokratiju, moramo da je prvo oporavimo” — potrebno je artikulirati novi kontrahegemonijski projekat.²⁵

U Predgovoru za drugo izdanje *Hegemonije i socijalističke strategije* napisanom 2000. godine, Laclau i Muf pišu kako problem sa „realno postojećim” liberalnim demokratijama nije u vrednostima jednakosti i slobode za sve, već u „sistemu moći koji redefiniše i ograničava delovanje ovih vrednosti”.²⁶ U *Levom populizmu* Muf zagovara strategiju koja zahteva „dalekosežnu transformaciju postojećih odnosa moći i osmišljavanje novih demokratskih praksi” ali uz insistiranje da to ne zahteva „revolucionarni lom u odnosu na liberalno-demokratski

²⁴ Guy Standing, *The Precariat — the New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, London, New York, 2011.

²⁵ Mouffe, *For a Left Populism*, p. 37.

²⁶ Ernesto Laclau and Chantal Mouffe, „Preface to the Second Edition”, in Ernesto Laclau and Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, 2nd edition. Verso, London, 2014 [1985], p. xv.

režim”²⁷. Ovo je važna napomena, jer Muf eksplicitno kaže da će radikalizacija demokratskih institucija zahtevati konfrontaciju i raskid sa ekonomskim politikama koje favorizuju interese privilegovane manjine²⁸ ali da to nije isto što i odbacivanje liberalno-demokratskih principa legitimnosti — jednakosti i slobode za sve. Levi populizam je, prema Muf, radikalno reformska strategija (odbacuje lažnu dilemu reforma ili revolucija) ili revolucionarno reformistička strategija koja demokratskim sredstvima teži ka „dubokoj transformaciji strukture socioekonomskih odnosa moći.”²⁹ To podrazumeva da se prihvataju principi legitimacije liberalne demokratije ali se odbacuje postojeća neoliberalna hegemonijska društvena formacija. Država i političke institucije su teren borbe.

Demokratski subjekt promene

Pored promene konteksta, Muf menja tumačenje ko može biti organizacioni nosilac političke promene u cilju dalje demokratizacije. U ranijim radovima postoji implicitno poverenje da bi se etablirane socijaldemokratske i socijalističke partije mogle transformisati i krenuti da sprovedu radikalizaciju demokratije na način na koji je to zamišljano u *Hegemoniji* ili agonističkim radovima. U čisto agonističkoj fazi, Muf se zalagala za reafirmaciju partizanske prirode politike namesto prihvatanja postpolitičkog konsenzusa „kako bi se stvorili uslovi za agonističku debatu o mogućim alternativama”³⁰ ali sada priznaje da većina etabliranih stranaka levog centra opadaju zbog tzv. pasokizacije i nemogućnosti da se kredibilno prikažu kao kritičari postpolitičkog konsenzusa i vizionari koji nude novu hegemonijsku strategiju i posebno mera štednje kao reakcije na ekonomsku krizu. Hegemonija neoliberalnog modela uz politički model postdemokratije, prema Muf, znači da je agonistička tenzija, odnosno agonističko pregovaranje između liberalizma i demokratije kao konstitutivnih elemenata ustavne demokratije eliminisana na štetu demokratije i demokratskih vrednosti jednakosti i narodne suverenosti. Postpolitički konsenzus je ugušio agon, sukob između različitih opcija i alternativnih tumačenja centralnih vrednosti ustavnih demokratija (narod je nepotrebna, zombi kategorija), a neoliberalna hegemonija je eliminisala demokratiju, svodeći je na ljušturu institucija kakve su izbori i poštovanje ljudskih prava, ali opet samo ponekih i sve više koje služe samo nekima (kriminalizacija prava na protest, negiranje narodne volje itd.). Kriza neoliberalnog modela proizvela je populistički trenutak koji su stranke radikalne desnice iskoristile znatno bolje da se prikažu kao demokratska alternativa otuđenoj

²⁷ Mouffe, *For a Left Populism*, p. 37

²⁸ *Ibid*, p. 44.

²⁹ *Ibid*, p. 47.

³⁰ *Ibid*, p. 5.

politici establišmenta. Levo populistička strategija treba da politički reartikuliše one glasače radikalne desnice koji su joj se okrenuli kada je radikalna desnica preuzela socio-ekonomske teme levice, teme koje su socijaldemokratske i socijalističke partije zapustile svojim saučesništvom u prihvatanju postpolitičkog konsenzusa i neoliberalne hegemonijske formacije. Ova strategija treba da omogući dolazak na vlast i borbu za demokratiju na nacionalnom nivou uz koaliciju levice na evropskom nivou. Da li će ovo reafirmisanti demokratiju ili postdemokratiju skrenuti ka autoritarizmu, zavisiće od toga ko će uspeti da hegemonizuje neispunjene zahteve naroda izazvane socio-ekonomskim tektonskim promenama i na koji način će se izgraditi narod od ovih neispunjenih zahteva.

Otud potreba da se leвица uključi u ovaj populistički trenutak i ponudi rekonstituciju pojma narod na laklauovskim, levopopulističkim osnovama. Muf u *Levom populizmu* eksplicira primere uspešnih novih levopopulističkih partija i pokreta koji su bili spremni da se na strukturisaniji način upuste u borbu sa političkim institucijama poput Sirize u Grčkoj (kao koalicija raznolikih levih pokreta oko partije Sinaspizmosa koja vuče poreklo iz evrokomunističkog krila Komunističke partije Grčke), Podemosa iz Španije (kao partije koja je nastala nakon promene političke klime izazvane protestima i okupacijama Indignadosa), *Die Linke* u Nemačkoj, portugalske partije nove levice *Bloco de Esquerda*, i *La France Insoumise*. Nažalost, iako je Siriza došla na talasu nezadovoljstva nezapamćeno agresivnim merama štednje kakve su sprovedene u Grčkoj, Siriza na čelu jedine levičarske vlade u zemlji članici EU nije uspela da izdrži pritiske (Muf to naziva „finansijskim pučem” kojim je Sirizi nametnut diktat Trojke) pa je nastavila sa merama štednje. Muf zaključuje da situacija u kojoj je sada Siriza ukazuje na izazove i prepreke sprovođenja politika koje se suprotstavljaju neoliberalnim merama ukoliko je zemlja članica EU ali da to samo po sebi ne umanjuje uspeh populističke strategije kao političke strategije dolaska na vlast.³¹

Muf spominje i tradicionalne partije poput Laburista predvođenih Korbinom (Jeremy Corbyn) kao one koje takođe svedoče o pojavi radikalnijeg pristupa demokratiji. Kada piše o nekolicini uspešno sprovedenih strategija levog populizma, posebno ima na umu uspeh Žan Luk Melanšona (Jean-Luc Mélenchon) i Nepokorne Francuske da osvoje glasove birača koji su ranije glasali za Marin Le Pen (Marine Le Pen). Uspeh je u tome da birači promene mišljenje o tome ko je odgovoran za njihov loš položaj — umesto da kao krivca vide imigranta, na šta ih usmerava Nacionalni front, nezadovoljstvo treba da bude usmereno ka establišmentu i formulisano drugačijim rečnikom. Nije dovoljno samo kritikovati postojeću hegemoniju kroz dekonstrukciju njenih elemenata — potrebno je reartikulisati novu hegemoniju, inače će proces disartikulacije samo poslužiti manje progresivnim ili potpuno neprogresivnim snagama da one reartikulišu

³¹ *Ibid*, p. 20.

poredak sa još više dominacije i ugnjetavanja.³² Ima brojnih primera takvih reartikulacija kojih bi levica trebalo da se pribojava ukoliko ne bude proaktivna — od radničke klase SAD koja glasa za milijardera Trampa koji urušava napore da što više ljudi ima zdravstveno osiguranje i smanjuje poreze za bogate, do LGBT populacije koja podržava antiimigrantsku politiku.³³ Desni populizam brani interese „istinskih državljana” koje Jan-Verner Miler (Jan-Werner Müller) naziva „pravim građanima” često citirajući Trampove govore nasuprot onim lažnim građanima, polutanima, onima koji ruše i ruže naciju.³⁴ Muf smatra da je jedini način da se levica suprotstavi ovoj konstrukciji naroda taj da i sama konstruiše narod, ali na drugačijim osnovama. Nedostatak takve opcije se, prema njoj, plaća približavanjem potencijalno levih glasača desnici — takva reaproprijacija je evidentirana više puta, od nekadašnjih glasača Komunističke partije Francuske koji su se priklanjali Nacionalnom Frontu, ili tokom američkih predsedničkih izbora 2016. godine od Sandersa ka Trampu, nasuprot Hilari Klinton koja je za glasače bila simbol establišmenta. Muf eksplicitno kaže da se ništa ne postiže demonizacijom i moralnom osudom tih pristalica — one ih guraju izvan okvira razumnog političkog i potvrđuju njihov osećaj isključenosti, zaboravljenosti i izmanipulisanosti. Ono što Muf ističe je da je potrebno reartikulisati zahteve ovih ljudi na progresivan način, tako da se uspostavi „sinergija između mnogostrukih društvenih pokreta i političkih snaga i čiji cilj je da se produbi demokratija”.³⁵ Umesto da narod bude zavađen kako bi se njime lakše vladalo, umesto da nestane kao politički akter, i umesto da se javi kroz povampireni nativizam, treba preokrenuti stvari.

Treba biti pažljiv kada je reč o jednom od ciljeva levopopulističke strategije — preokretanju glasača ekstremne desnice ka leviци. Dok kritičari levog populizma sa leve pozicije smatraju da je to opasna strategija koja zahteva da levi populizam skrene udesno kako bi se, sa neizvesnim ishodom, približio glasačima ekstremne desnice, te da je bolje obraćati se tradicionalno levim biračima ili apstinentima, treba razumeti da razlika između ove kritike i zagovornika levog populizma leži u razumevanju prirode birača kao onih koji su „prirodno” glasači levice ili desnice. Kritika esencijalizma još iz vremena *Hege-monije* bila je upućena nerazumevanju artikulacije političkih identiteta iz elemenata društveno-ekonomskog položaja, artikulacije koja

³² Chantal Mouffe, *Agonistics: Thinking the World Politically*, London, Verso, 2013, p. 74.

³³ Za ovo poslednje videti: Shon Faye, „We’re Here, We’re Queer, We’re Racists” *Zed Books*, 15 February 2017, dostupno preko: <https://www.zedbooks.net/blog/posts/were-here-were-queer-were-racists/> (pristupljeno 10. 11. 2018.).

³⁴ Jan-Verner Miler, Šta je populizam? prevod Slobodanka Glišić, Fabrika knjiga, Beograd, 2017.

³⁵ Chantal Mouffe, „The Populist Moment”, *Open Democracy*, 21 November 2016. Dostupno preko: <https://www.opendemocracy.net/democraciaabierta/chantal-mouffe/populist-moment> (Pristupljeno 10. 11. 2018.)

je uvek rezultat političkog čina i nije stvar nekakve nužnosti. U tom smislu, Muf već desetak godina tvrdi kako je ekstremna desnica prva reartikulisala političke identitete onih osiromašenih, zapostavljenih pa i nepredstavljenih koji bi, da je postojala kredibilna leva opcija koja im se obraćala, trebalo pre da budu glasači levice.³⁶ U tom smislu, može se pre govoriti o vraćanju levih birača umesto o osvajanju desnih birača. Naravno, antiesencijalističko stanovište upravo znači da nema nekog „prirodnog pripadanja” ili „uzimanja” birača, osim, kada je reč o ovom poslednjem, u smislu poređenja dva izborna ciklusa, te kako su birači na njima glasali.

Druga i važnija stvar je da Muf piše kako okretanje ovoj grupi ljudi ne znači „opravdavanje politike desnih populističkih partija već odbijanje da se njihovim biračima pripiše odgovornost za način na koji su njihovi zahtevi artikulisani.”³⁷ Ona dodaje da zaista postoje ljudi koji se u potpunosti slažu i dele reakcionarne vrednosti ovih partija ili pokreta, ali da postoje oni koji su uz njih samo zato što im se ni ko drugi ne obraća.

Iako Korbinove Laburiste (i pokret Momentum koji je podržao Korbina kao šefa Laburista) isprva ne tumači eksplicitno kao levopopulističke, kada govori o uspesima, uvrštava i Korbinovo „vraćanje” UKIP-ovih glasova Laburistima kao uspeh levopopulističke strategije, odnosno privlačenje apstinenata i posebno privlačenje i politizaciju mladih birača.³⁸ Ona laburističku kampanju „Za mnoge, ne za nekolicinu” (*For the many, not the few*) vidi „preoznačenu na agonistički način u kojem se konstruiše politička granica između ‘nas’ i ‘njih’.”³⁹ Laburisti su primer da organizacioni oblik partije nije zastareo ukoliko se reaktivira i oživi protestnom politikom i dinamikom između pokreta i partije. Ovo se može zameriti — najpre, pokazuje da se tradicionalne partije možda mogu reformisati i preorijentisati značajnije ulevo iznutra umesto da se od njih sasvim odustane. Zaista je važan kontekst izgradnje kontrahegemonije i mogućnosti aktera koji će predvoditi konstrukciju lanaca ekvivalencije, koji će zavisiti od procene diskreditovanosti tradicionalnih partija levice i mogućnosti njihovog reformisanja, ali i prirode političkog i izbornog sistema zemlje u pitanju.

Takođe, nije sasvim izvesno da su političke strategije Podemosa i Korbinovih Laburista, uzmimo ih za primer, identične ili slične u dovoljnoj meri da bi se nazvale levopopulističkim. Ako i jesu, Muf to ne dokazuje već više postulira, pomalo olako gurajući u isti koš sve trenutno relativno uspešne pokrete i partije levice.

³⁶ Zoe Lefkofridi and Elie Michel, „The Electoral Politics of Solidarity: The Welfare Agendas of Radical Right Parties” in Keith Banting and Will Kymlicka (eds.) *The Strains of Commitment: The Political Sources of Solidarity in Diverse Societies*, Oxford University Press, Oxford, 2017, pp. 233–267.

³⁷ Mouffe, *For a Left Populism*, p. 22.

³⁸ *Ibid*, p. 23.

³⁹ *Ibid*, p. 38.

Uz sve ovo, treba istaći da Podemos, na primer, izbegava da se eksplicitno nazove levopopulističkom partijom (ali se njeni lideri svesno nazivaju populistima) i njeni lideri insistiraju na transverzalnoj dimenziji svoje politike. Oni kažu da je potrebno povući granicu između naroda i antinaroda (*la casta*) kojeg čine privilegovani, oligarhija, i to ne samo politička, već i ekonomska i kulturna elita upletena u kulturu Tranzicije,⁴⁰ ali da ta politička granica treba da bude *transverzalna*: „Transverzalno je još jedna reč koja se mnogo više upotrebljava u španskom i italijanskom nego u engleskom jeziku. Pojam daje izraz ideji demokratske prakse koja traži zajedničkost bez namećanja univerzalnosti: pojmovi razlike se vide kao nešto što obuhvata, umesto da zamenjuje, ideju jednakosti.”⁴¹

Prazni označitelji poput „dostojanstva dostojni” (tražimo da se prizna naše dostojanstvo umesto da nas tretiraju kao da smo ništavni), „obični ljudi” ili „običan narod” (možda je svako od nas pomalo neobičan, ali smo obični u smislu da nismo privilegovani te da zbog toga trpimo razne nepravde), „99 posto” su transverzalni. Injigo Erehon posebno naglašava transverzalnost imajući u vidu da kritika upućena elitama prevazilazi levicu i desnicu, odnosno da su elite i establišment, kako desnice tako i oficijelne levice, u Španiji legitimisale tridesetogodišnji režim Tranzicije, čuvajući interese privilegovanih na račun većine naroda.⁴² Muf, s druge strane, insistira na važnosti atributa „levi” ispred populizma kao onoga koji jasnije od drugih formulacija ukazuje na antagonizam između naroda i oligarhije. Iako je označitelj „levi” ili „levica” diskreditovan zbog toga što su ga partije levice — posebno socijaldemokratske partije — diskreditovalе i ispraznile od ma kakvih progresivnih konotacija, Muf smatra da levi populizam unosi potrebnu razliku između politički institucionalizovane i diskreditovane levice posleratne države blagostanja i levice populističkih pokreta-partija.⁴³ Šta to znači za zahtev za transverzalnom strategijom? Drugim rečima, da li je prigovor da populistička strategija treba da konstruiše kolektivnu volju, uključujući i zahteve koje levica ignoriše jer su van interesa radničke klase, osnovan iz perspektive levice? Muf smatra da je ovo prigovor na koji treba odgovoriti i tu se opet okreće poststrukturalističkoj tradiciji i kritici sociološkog determinizma — ukoliko bi se levica razumela isključivo kao politička opcija jedne sociološke grupe, onda ona ne bi

⁴⁰ U levopopulističkom narativu Sirize u Grčkoj je spoljašnji neprijatelj definisan kao velika Trojka (ECB, EU, MMF) a unutrašnji kao mala trojka (partije koje su bile podržavači programa velike trojke iznutra). U slučaju protesta *Pro-tiv diktature* u Srbiji 2017. godine, podela među protestantima došla je u različitom definisanju neprijatelja — deo protestanata je tražio odlazak celokupne političke elite, a deo sveukupne elite sa posebnim naglaskom na isprepletenost ekonomske i političke elite.

⁴¹ Íñigo Errejón and Chantal Mouffe, *Podemos: In the name of the people*, Lawrence & Wishart, 2016, London, 2016, p. 75, note 8.

⁴² *Ibid*, p. 76.

⁴³ Mouffe, *For a Left Populism*, p. 82.

bila adekvatna opcija za artikulaciju različitih neispunjenih zahteva i konstrukciju naroda na transverzalni način, onog „mi” potrebnog za demokratiju. Ipak, njena upotreba atributa „levi” u sintagmi levi populizam se odnosi na vrednosti levice — jednakost i socijalnu pravdu. To je određenje neophodno da bi se napravila razlika jednog tipa konstrukcije naroda u odnosu na drugi tip, poput desno-populističke konstrukcije naroda zasnovane na tvrdnji da neki oduvek pripadaju jednom prirodnom entitetu naroda, narodu koji je autentičan i „moralno čist”, iako ga upravo ovakve tvrdnje konstruišu iznova i iznova. Nije reč samo o društvenom rascepu, već o uspostavljanju jasne političke granice između različitih projekata konstrukcije naroda, odnosno između naroda i antinaroda. Pozicija centra u kontekstu levopopulističke strategije postaje nemoguća.⁴⁴

Zaključna razmatranja: izazovi levog populizma

Jedna od kritika upućenih levim populistima tiče se simboličke promene i levopopulističkog preoznačavanja pojmova koje je već dugo zaposela desnica. Jedan takav pojam je patriotizam. Članove Podemosa nazivaju „novim patriotama Španije”⁴⁵ koji raskidaju sa tradicijom levih stranaka u Španiji da beže od patriotske retorike jer ju je zaposeo režim generala Franka i njegovi naslednici, i razvijaju patriotizam levice. Oni podsećaju na momente otpora iz španske istorije, posebno otpor Napoleonu, Drugu republiku i Španski građanski rat, otpor Frankovom režimu i pojavu Indignadosa kao na borbu za patriju ali patriju koja obuhvata sve one koji nisu *la casta*. Tradicionalno crvena boja levice zamenjena je ljubičastom bojom kao zvaničnom bojom Podemosa.⁴⁶ Slično Podemosu, i Nepokorna Francuska je zamenila simbole — umesto Internacionale peva se Marseljeza, umesto crvene zastave, na sastancima partije vijori se trobojka. Žan-Luk Melanšon je uvek bio republikanski socijalista i u tom kontekstu treba razumeti ovaj svojevrsni patriotski naglasak, možda ne kao značajan zaokret u idejama koliko kao zaokret u načinu političkog komuniciranja i slanja poruke široj grupi ljudi.

Dva su najvažnija izazova za nove levopopulističke partije ili stare partije reformisane na levopopulističkim osnovama. Najpre, mora se biti oprezan u uspostavljanju adekvatnog odnosa između delovanja vođstva i participacije članova, odnosno u odnosu partije i pokreta koji je partiju omogućio ili oživeo na ovaj ili onaj način. Muf odgovara na zamerke upućene ulozi lidera u teoriji (levog) populizma rečima:

⁴⁴ *Ibid*, p. 84.

⁴⁵ Marc Bassets, „Spain’s New Patriots” *Dissent Magazine*, Summer 2015. Dostupno preko: <https://www.dissentmagazine.org/article/marc-bassets-podemos-patriotism-spain> (pristupljeno 10. 11. 2018.)

⁴⁶ Ljubičasta je i boja koja je danas uglavnom prihvaćena kao boja savremenog feminizma, što u kontekstu izbora ljubičaste boje kao boje Podemosa nije slučajnost.

„nezavisno od činjenice da je veoma teško naći primere značajnih političkih pokreta bez istaknutih lidera, nema razloga da se jako vođstvo izjednači sa autoritarizmom. Sve zavisi od tipa veze koja je uspostavljena između lidera i naroda. U slučaju desnog populizma, u pitanju je veoma autoritarni odnos gde sve dolazi odozgo bez stvarne samonikle participacije. Međutim, lider može biti zamišljen kao primus inter pares i savršeno je moguće da se uspostavi drugi tip odnosa, manje vertikalni odnos između lidera i naroda.“⁴⁷

Novonastale levopopulističke partije pokušavaju da se nose sa ovim zahtevom, a vreme će pokazati koliko iskreno i uspešno one to rade: koliko uspešno kombinuju horizontalizam pokreta i vertikalizam partije, koliko su partije hibridne ili difuzne. Nepokorna Francuska se definiše kao „pokret okrenut ka delovanju“ koji ne čeka nove izbore da organizuje kampanju već ima strukturu koja podržava stalnu mobilizaciju. Struktura se sastoji iz „prostora borbi“ (*espace des luttes*) i brojnim kampanjskim grupama za delovanje. Cilj je podržati lokalne borbe sindikata, građanskih inicijativa koje korespondiraju sa programom Nepokorne Francuske. Međutim, postoje kritike da ovi lokalni prostori borbe možda imaju autonomiju delovanja u okvirima programa Nepokorne Francuske ali nemaju autonomiju u smislu podnošenja političkih predloga, biranja svojih kandidata ili kontrolisanja parlamentaraca. Lokalnim grupama se savetuje da se podele na dva dela kada dostignu brojnost od petnaest članova sa obrazloženjem da je participacija smislenija u manjim grupama, što neki aktivisti kritikuju i kao organizacionu formu koja treba da spreči proširenje autonomije grupe.⁴⁸

Podemos, kojeg ne bi bilo da nije bilo Indignadosa, je inicijalno pokušavao da ponovi direktno demokratske prakse primenjivane na trgovima širom Španije, organizujući lokalne i programske kružoke koje su činili članovi i simpatizeri. Unutar ovih grupa se moglo diskutovati o predlozima politika uopšte, o onome što će biti izborni program kao i o onima koji će biti kandidati na izbornim listama. Organizovali su se online forumi kako bi se participacija omogućila za one koji ne mogu da stalno budu fizički prisutni i, uopšte, Podemos je razvio svojevrsnu mašinu za političko komuniciranje, jedan vid inovativnog tehnopopulizma.⁴⁹ Kako je vreme odmicalo, sve više se govorilo o centralizaciji unutar stranke, i mogućnostima da se opravdana uloga lidera, koja je u Laklauovoj teoriji prepoznata kao čvorna

⁴⁷ Mouffe, *For a Left Populism*, p. 71.

⁴⁸ Pablo Castaño Tierno, „The Politics of France Insoumise“ *Jacobin*, 16 February 2018, dostupno preko: <https://jacobinmag.com/2018/02/france-insoumise-jean-luc-melenchon-macron> (pristupljeno 10. 11. 2018.)

⁴⁹ Alexandros Kioupkiolis, „Podemos: the Ambiguous Promises of Left-wing Populism in Contemporary Spain“ *Journal of Political Ideologies* Vol. 21, No. 2, pp. 104–105.

tačka oko koje se neispunjeni zahtevi koncentrišu i ujedinjuju, izvi-
toperi te da se skrene u autoritarnost lidera i u pasivnost „naroda”.⁵⁰

Te su opasnosti uvek prisutne, ali da li su se ili će se u svakom po-
jedinačnom slučaju one materijalizovati, empirijsko je pitanje i zahte-
va podrobnu analizu praksi unutar ovih partija, što ostavljam za neku
druhu analizu. Najzad, takve opasnosti uglavnom i nisu ništa veće u
ovim partijama u odnosu na neke druge partije, što ih ne čini neva-
žnim, naprotiv, već ih ne čini specifičnim izazovom isključivo za ove
partije. Ono u čemu ove opasnosti postaju specifične jeste odsustvo
organizacije pod izgovorom čistih horizontalnih odnosa iza koje se la-
ko može prikrivati autoritarna moć pojedinaca, što dalje može voditi
razočaranju učesnika i još jednom diskreditovanju ideje demokratije.

Drugi izazov je izazov osvajanja vlasti. U svojoj osnovi, teorija ago-
nističke demokratije i radikalno-reformističke strategije levog popu-
lizma koja treba da oporavi demokratiju da bi ona opet mogla da bu-
de agonistička, a za koju se Muf decenijama zalaže, nema resurse da
ponudi razrađenu i kredibilnu alternativnu kontrahegemonijsku for-
maciju u odnosu na neoliberalizam. Muf se time nije dovoljno bavila
i uvek joj je dostupno opravdanje da je to posao demokratskih akte-
ra na terenu, a ne posao teoretičara koji može biti optužen da name-
će razrađeni plan koji zapravo treba da bude rezultat artikulacije iz-
među konkretnih neispunjenih zahteva. Ona se trenutno oslanja na
izgradnju kontrahegemonije na nivou nacionalne države, uz sarad-
nju sa sličnim pokretima i partijama u ostalim zemljama koji bi us-
postavili sličnu kontrahegemoniju, iz čega bi najzad proizašlo save-
zništvo na evropskom nivou.

Bibliografija

- Bassets, Marc, “Spain’s New Patriots” *Dissent Magazine*, Summer 2015, <https://www.dissentmagazine.org/article/marc-bassets-podemos-patriotism-spain>
- Castaño Tierno, Pablo, “The Politics of France Insoumise” *Jacobin*, 16 February 2018, <https://jacobinmag.com/2018/02/france-insoumise-jean-luc-melenchon-macron>
- Errejón, Íñigo and Chantal Mouffe, *Podemos: In the name of the people*, Lawrence & Wishart, 2016, London, 2016.
- Faye, Shon “We’re Here, We’re Queer, We’re Racists” Zed Books, 15 February 2017, <https://www.zedbooks.net/blog/posts/were-here-were-queer-were-racists/>
- Kioupkiolis, Alexandros, “Podemos: the Ambiguous Promises of Left-wing Populism in Contemporary Spain” *Journal of Political Ideologies* Vol. 21, No. 2, pp. 99–120.
- Laclau, Ernesto and Chantal Mouffe, “Preface to the Second Edition”, in Ernesto Laclau and Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, 2 nd edition. Verso, London, 2014 [1985].

⁵⁰ *Ibid*, pp. 111–112.

- Laclau, Ernesto, *On Populist Reason*, Verso, London, 2005.
- Lefkofridi, Zoe and Elie Michel, "The Electoral Politics of Solidarity: The Welfare Agendas of Radical Right Parties" in Keith Banting and Will Kymlicka (eds.) *The Strains of Commitment: The Political Sources of Solidarity in Diverse Societies*, Oxford University Press, Oxford, 2017, pp. 233–267.
- Miler, Jan-Verner, Šta je populizam? prevod Slobodanka Glišić, Fabrika knjiga, Beograd, 2017.
- Mouffe, Chantal, *For a Left Populism*, Verso, London, 2018.
- Mouffe, Chantal, "The Populist Moment", *Open Democracy*, 21 November 2016. <https://www.opendemocracy.net/democraciaabierta/chantal-mouffe/populist-moment>
- Mouffe, Chantal, *Agonistics: Thinking the World Politically*, London, Verso, 2013.
- Mouffe, Chantal *On the Political*, Routledge, London, New York, 2005.
- Mouffe, Chantal. "The Limits of John Rawls' Pluralism" *Politics, Philosophy & Economics* Vol. 4, No. 2, pp. 221–231.
- Mouffe, Chantal, *The Democratic Paradox*, Verso, London, 2000.
- Mouffe, Chantal "Introduction: Schmitt's Challenge", in Chantal Mouffe (ed.) *The Challenge of Carl Schmitt*, Verso, London, 1999, p. 1–18.
- Mouffe, Chantal *The Return of the Political*, Verso, London: Verso, 1993.
- Rummens, Stefan, "Democracy as a Non-Hegemonic Struggle? Disambiguating Chantal Mouffe's Agonistic Model of Politics" *Constellations* Vol. 16, No. 3, pp. 377–391.
- Schmitt, Carl *The Concept of the Political*, expanded edn., trans. by George Schwab, University of Chicago Press, 2007[1932].
- Standing, Guy, *The Precariat — the New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, London, New York, 2011.
- Wenman, Mark Antony "Laclau or Mouffe? Splitting the difference" *Philosophy and Social Criticism* Vol. 29, No. 5, pp. 581–606.

Biljana Đorđević

AN AGONISTIC APPROACH TO DEBATES ON THE FUTURE OF DEMOCRACY IN EUROPE

The paper addresses the issue of complementarity between theoretical construct of agonistic democracy and left-wing populism in the works of Chantal Mouffe. Left-wing populism strategy has been implemented by Syriza, Podemos and France Insoumise. One of the premises of left-wing populism is that the radical right has been a front runner in offering an alternative to the alienated post-political and post-democratic political system claiming that it brings politics back to the people (e. g. FPÖ in Austria, Front National in France). This is one of the reasons why agonists advocate the return of the politics that establishes a clear political frontier (left-wing populism v. right-wing populism) so that the conditions for agonistic contestation and democratic alternatives can be created as well as that democratic actors can be encouraged to engage in the struggle over power and occupation of the political institutions.

Key words: agonistic democracy, left-wing populism, people, Chantal Mouffe, Ernesto Laclau

